

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Sikerek és megpróbáltatások

Balogh Edgár könyvét csak félig sorolhatjuk a szépirodalom termékei közé. Bár életéről, életének a Sarló mozgalommal összefüggő szakaszáról ír, mégsem életrajz. De azt sem mondhatjuk, hogy a Sarló tudományos igényű értékelését, adatszzerű történetét találjuk a könyv lapjain. Nem életrajzot, nem történelmet írt Balogh Edgár, hanem, ahogy maga is nevezi, *emlékiratot*.

Az emlékirat a szerző szavaival „a sokoldalúan ingerelt közérzés többletéből fakadt”. Ez a közérzés — amely tevékenységet és eszmélkedést, alakítani vágyást és küzdelmet, azaz erőteljes közéleti tevékenységet jelent — az emlékirat igazi lényege, érdeklődésre ösztönző ereje. Ugyanakkor a személyes részvétel, az átélt események közvetlensége érzékelhető emberi közelbe hozza a közéleti tevékenységet, mintegy igazolva, hogy végül is az emberek cselekedetei alakítják saját szűkebb vagy nagyobb közösségük történetét.

Az igazi emlékirat a társadalmi jelentőségű, hiteles események mozgatóit és összefüggéseit szerves kapcsolatba hozza az egyének valós közéleti cselekvésével, eszmei alakulásával, s mindezt az eseményekben résztvevő, alakuló egyén útjáról kíséri, a változó ember szemével nézi minden utólagos korrekció és belemagyarázás nélkül, mindössze a nagyobb összefüggések ismeretéként bizonyos történeti távlatában.

A Sarló sokszínű, forrongó és ellentmondásos kezdeményezését Balogh Edgár a fejlődést utólag pontosan érzékelő tollával a kor körülményei közé helyezte, nem kér számon olyat, ami akkor nem volt lehetséges, nem állít túlzó követelményeket, ami emlékiratnál komoly erénynek számít.

Balogh Edgár az emlékiratában igen szerencsésen tudja bemutatni egy jelentős társadalmi mozgalom fejlődését úgy, hogy azt szorosan összekapcsolja a mozgalmat alkotó egyének — elsősorban saját maga — gondolkodásának, elméleti fejlődésének be-

mutatásával, nem mellőzve a kitérőket és kudarcokat sem.

*

Számunkra különösen azért válik érdekessé és értékesé ennek a folyamatnak a megrajzolása, mert a Sarló fiataljainak egy része eljutott a munkásmozgalomig, a kommunisták soráig. *A könyv tulajdonképpen arra ad választ, hogyan lettek a sarlósok egyes fiataljaiból kommunisták, hogyan jutottak el a marxizmusig, a munkásosztály politikájának tudatos vállalásáig.*

Figyelmet követel azért is, mert a kommunisztává válás *különös* útját mutatja be; „...a legjáratabb útvonal kútfeje ismert: a szűkebb, de egyenes munkásmozgalmi úté (a fővonalé, amelyhez igazodik minden). Már a szélesebb áramlás, a népforradalmi kibontakozás, középrétegek örvénylése és átszatlakozása, a kijutás minden úri fertőzöttségből csak úgy belső felszakadásra, s a bonyolult leszámolás régi ideológiák egyoldalúságaival, a kommunistaságnak ez a tágasabb forrásvidéke éppen olyan ismeretlen, mint ahogyan az is jobbára titokban maradt, hogy régi szépből és jóból, hagyományos emberségből, a haladás örökségéből mi is volt átmenthető, mit hozhattunk magunkkal az új világba.” — írja a szerző (10. o.). Ez az út nem az osztályhelyzet determinálta spontán vállalása a munkásmozgalomnak, amely azután a kommunista párt vezetésével tudatos proletárharcá, osztályállásfoglalássá és cselekvéssé szilárdul, hanem különböző társadalmi és ideológiai indítékú út, amelynek szükségszerűen sok buktatón kell keresztüljutnia, s ezekben a buktatókban sokan le is maradnak a következetesektől.

A Sarló fejlődésének elemzése az olyan országok számára, ahol jelentősek a kispolgári, paraszti, középosztálybeli tömegek, amelyeknek megnyerése a munkásosztály számára lényeges, különösen figyelemre

¹ Balogh Edgár, Hét próba. *Egy nemzedék elindul*. Szépirodalmi Kiadó, 1965, 381 o.

méltó. Fontos azért is, mert a Sarlónak a különböző magyarországi törekvésekre is jelentős hatása volt, mint a szociográfiai kutatások, a népiesek, a Szegedi Fialatok, a Bartha Miklós Társaság stb. példája is bizonyítja.

Próbáljuk tehát levonni a sarlósok fejlődésének lényegesebb tanulságait.

Az 1925-ben megalakuló cserkészkerület, a Szent György Kör a népi szolidaritás erősen közösségi messianizmusával indul, a falu felé fordul. Elveti a gyűlölködő sovínizmust, a középosztály vezető szerepét hirdetve keres megoldást nemzeti és szociális kérdésekre. Mozgalmukban a falulátogatásokon, az úgynevezett regősjárásokon a fiatalok olyan *gyakorlati tapasztalatra* tettek szert, amely a meglévő szemléleti hibákat sok esetben képes volt korrigálni, s biztosította a továbbjutást. Balogh Edgár következetesen hangsúlyozza ennek a társadalmi valósággal szoros kontaktusban levő tevékenységnek emberformáló fontosságát. Ez a *valóságérzékenység* volt egyik nagy hajtóereje a mozgalomnak, amely haladt a maga által kitűzött célok felé. Nem egy-egy hirtelen felismerés hajtotta pozitív irányba, hanem a maga elé tűzött polgári illúziók meghaladása nyomán fejlődött. „... a sarlósok demokratizálódásának éppen az volt a sajátossága, hogy nem kerülte el a polgári utat, hanem arra rálépett, s csak a kíséreltet csődje ragadta tovább a fejlődésben” — írja Balogh. (83. o.) Tehát nem az értelmiség intellektuális, tudományos belátása nyomán fejlődnek, hanem a továbbjutás az adott társadalmi és eszmei keretek között e *gyakorlat korrigáló hatására* következik be, a polgári út kudarcainak hatására.

Ez a valóságérzékenység vitte el őket a szocializmus eszméjének befogadásához is, ami igen jellemző módon történt: „Aho-gyan most mérem és értelmezem a mi kezdő szocializmusunkat, körülbelül annyit tudok kihozni belőle, hogy a munkásosztály nemzetköziségében megnyilvánuló általános emberit kaptuk fel eszménynek, s konkrét kisebbségi szükségleteinknek megfelelően a szláv—magyar érintkezésben, egyenlőségben és megegyezésben próbáltuk ezt az eszményt erkölcsi normává rögzíteni.” (125. o.) Ez a szocializmus-felfogás korabeli megfogalmazásuk szerint nem egyéb, „mint a mainál etikusabb társadalomszemlélet, a tudományos és etikai értelemben vett szocializmus hite.” (126. o.) Az „etikai szocializmus” a csehszlovák filozófus-államfő, Masaryk koncepciója szerint is a nemzetiségi kérdések megoldásának az útja.

Ez az alapvetően demokratikus és humanista csoport a *nemzetiségi kérdések megoldási kísérlete kapcsán jutott el a szocializmus eszméjéhez*, annak nemzetköziségét

emelte ki; s ennek alapján egy megértőbb együttműködést hirdet az osztályharc felfedezése helyett.

A további fejlődésük a szocializmus értelmezése körül folytatódik, mert a valóság rácsfolt *kispolgári szocializmus* felfogásukra.

A szocializmus eszméjének értelmezése során a sarlósok egyes szektarianizmusra hajló tagjai meredekebb, gyorsabb elvi és gyakorlati előrehaladást követeltek; szakítást minden régebbi ideológiával és képzéssel, következképp sok szövetségesükkel is. Az ilyenfajta előreugrás az elméletileg nem teljesen biztos értelmiség visszahúzó vonása. Balogh Edgár vállalta a szocializmust, de az amúgy sem túl széles bázisú fiatalság lemorzsolódását nem vállalhatta az ilyen előrefutással. „Váltig abba makacsoltam bele magamat, hogy ha nem vagyunk előrelátók, akkor velünk a proletariátus egy kávéházi asztalt nyert, de a reakció ráteszi kezét az ifjúságra, s ölébe hull mindaz, amit eddig elértünk.” (141. o.) Helyes elképzelés volt, a *jó szövetségi politika* példája. A Sarló bentmaradt a diákéletben, úgy, hogy legjobbjai a kisebbségi ellenállásban a csehszlovák és magyar burzsoázia nyomásával szemben a tömegek osztályharcára támaszkodtak.

Az eddigi fejlődésük a kiterők és megtorpanások ellenére is jelentős. Mégis hiányzott a marxizmus-leninizmus alkotó alkalmazása, egyáltalán alapos ismerete, holott erre több forrásból is lett volna mód. Miért nem éltek tudatosan a marxizmus-leninizmussal? Az értelmiségi csoport messianizmusa, saját erejükbe, az értelmiség szerepébe vetett hit, egyoldalú empirizmusuk akasztotta meg őket. A szociális kérdés és a nemzeti kérdés megoldásának összefüggéseit, viszonyát sokáig nem látták tisztán. A független eszmei alakulást, a mindenhonnan a megfelelő összecipegető önállóságot féltették.

A véletlen mégis Balogh Edgár kezébe adta Lenint, s az új végigviharzott a mozgalom következetes tagjain. A leninizmus *nem állt szemben eddigi tapasztalataikkal, saját valóságélményük intellektuális hatánya volt*, s eligazított a gyakorlati tapasztalatok, ideológiai viták során felgyűlt szemléleti kérdések rengetegében. Korábbi gyakorlatuk folytatása, a valósággal igen szoros kapcsolatot tartó szociográfiai felméréseik, vándorlásaik győzik meg őket arról, hogy a tömegek körében milyen nagy tért hódított a szocializmus, a kommunizmus eszméje.

Ez a gyakorlat aztán teljesen igazolta Lenin tanításait, elmélyítéi ismereteiket, sőt választ ad megoldatlan kérdésekre is, „... a parasztok és munkások politikai

öntudatfok és hovatarozás különbsége nélkül összefogtak. Számunkra itt adódott a legnagyobb lecke. Míg mi az eszmék felhőzetében próbáltuk a nagy konstellációt, a nemzetközi osztályharc elméletének összeegyeztetését egy népi-nemzeti ellenállás gondolatával, itt a mélyben, a Tiszahát félig középkorban rekedt hétköznapjaiban maga a gyakorlat alakította ki az össznépi szabadságharc arcvonalát, élén a kommunistákkal. Az elmélet és gyakorlat lenini egysége domborodott elénk.” (205. o.)

Lenin ismeretében a gyakorlattól erősítve megjegyezték a *munkás-paraszt összefogás* elvi és gyakorlati jelentőségét, az össznépi szabadságharcnak nevezett formát, amely a nemzetiségi és szociális kérdések megoldására vetődött fel. Nem csoda, hogy a későbbi időszakban a *sarlósok az antijfaszista népfront meggyőződéses, tevékeny tagjai lettek.*

Az emlékirat legbonyolultabb, a valószínűségben is legnehezebb szakasza a hetedik próba: a beilleszkedés a kommunista mozgalomba, a pártos állásfoglalás és tevékenység. Az eddig fejlődött Sarló a könyv tanúsága szerint egyedekre szakad. Egyesek eljutottak a kommunista pártig, mások lemaradtak, s a mozgalom egésze módosult formában tevékenykedik tovább.

Nehéz volt a közelítés. Egyrészt a fiatalok nehezen akarták a párt fegyelmét, szervezetét elismerni, másrészt a csehszlovák kommunisták sem foglalkoztak eleget a szövetségeselek, a szimpatizánsok megnyerésével ebben az esetben. A viták mellett nehezítette a közelítést a trockizmus jelentkezése a fiatalok egyes tagjainál.

A következők azonban a munkásmozgalomban találták meg a helyüket. Ezeknek az álláspontját fogalmazza meg Balogh Edgár: *a nemzeti törekvéseknek a népmozgalommá való proletároosztályharc forradalmi vonalán kell haladni.* Ugyanakkor a kommunista politika követelményévé teszi, hogy eljusson „... mindazokhoz az átmeneti rétegekhez s mindazokba a kultúrmozgalmakba, amelyek szociális érdeklődésének homlokterében a nemzeti sérelmek elleni harc áll” (369. o.) — azaz a nemzeti kérdés megoldása csak a marxista-leninista elvek alapján lehetséges. Az általuk felvetett problémára végül is a marxizmus adta meg a választ, s a válaszkeresés útján jutottak el a munkásmozgalomig.

Balogh Edgár a hetedik próbát is kiállta és végigküzdötte a *kommunistává válás* buktatókkal teli útját, s a Sarló bukása után is kommunista maradt. A nemzetiségi kérdés igazságos és demokratikus megoldásának igényétől a probléma megoldási folyamatában a gyakorlati tevékenység korrigálta a következetes gondolkodás útján jutott el a marxizmushoz s vált a párt tevékeny támogatójává.

A marxizmushoz, a munkásmozgalomhoz *sokféle úton* lehet eljutni. Balogh Edgár útja nehézségekkel teli, harcos út volt sikerekkel és kudarcokkal. Ennek az útnak a színvonalas, tényekkel és dokumentumokkal gazdagon illusztrált leírása napjaink olvasójának is sok hasznos ismeretet és gondolatot nyújt.

Tolnai Gyula

Van-e szociálpszichológia?¹

A kérdés eldöntése nem egy recenzió feladata. Egy recenzió legfeljebb azt hangsúlyozhatja, hogy felvetése indokolt, mivel megoldása még nem történt meg.

Legalábbis B. D. Parigin könyvének megoldása nem meggyőző. Úgy tűnik, hogy azért nem, mert bár marxista szociálpszichológiát kíván írni, nem bontja ki a polgári szociálpszichológia nem-marxista feltevéseit és előfeltevéseit, holott — ezért nem hibáztathatóan — elsősorban ezeket a kutatásokat használja fel.² Így, azzal, hogy nem kritizálja a szociálpszichológiát, a deklarált marxista tételek és idézetek ellenére is azt a látszatot kelti, hogy hallgatólagosan átveszi hamis előfeltevéseit.

Parigin könyve mindennek ellenére valószínűsíti a problémákat érint, mindennek előtt a pszichológia problémáit.

A csoport³ nem csupán egyének halmaza, a csoporttevékenység nem vezethető le az egyéni tevékenységből — írja a szerző. A tétel önmagában természetesen helyes, azt az álláspontot cáfolja, amely azon a látszaton alapul, hogy mindenféle emberi tevékenység *közvetlenül* az egyes egyének tevékenysége csupán. A szerző azonban helyes tételét annak alátámasztására használja fel, hogy — mivel a csoporttevékenység különbözők az egyénitől — a szociálpszichológiát elkülönítse az egyéni tevékenységet (illetve pszichikumot) vizsgáló pszichológiától.

¹ Социальная психология как наука. Изд. Ленинградского университета, 1965. 208. o.

² Elsősorban a modern európai amerikai, valamint kutatásokra gondolunk, nem pedig az un. francia szociálpszichológiai iskolára.

³ A szerző a csoporton a legkülönbözőbb nagyságú és minőségű társadalmi alakzatokat érti, a kiscsoporttól a népig. A kategória így vitathatónak tűnik, de ez nem érinti a recenzió gondolatmenetének lényegét.

Ezzel ugyan hangsúlyozza a csoport minőségi sajátosságát, de egyszersmind az egyén önmagában való megalapozottságát is feltételezi, mivel, mint írja, a csoport nem vezethető le az egyénből, következésképpen az egyén a csoporttól függetlenül, mintegy azt megelőzően is létezik. *De nem a csoport magyarázandó az egyénből, hanem az egyén a csoportból.* Ha egyáltalán valamelyik származékosnak tekinthető, akkor az egyén az, hiszen tevékenysége mindig társadalmi tevékenység, viselkedése (és pszichikuma) mindig — akkor is, amikor aktuálisan egyedül van — csoportteredetű. Az egyénnek a szerzőnél előfeltételezett önmegalapozottsága feloldódik a társadalom megalapozottságában, a szerző metodológiai kiindulópontja hamisnak bizonyul, mert az emberi tevékenységet hamis közvetlenségében, látszatközvetlenségében rögzíti. Az ezt a hamis közvetlenséget vizsgáló pszichológia nem léphet túl a jelenségelefráson, illetve amikor túl akar rajta lépni, amikor magyarázó elveket keres, akkor csak hamisakat talál, leírásait csak hamisan tudja megalapozni. Amennyiben tehát a szerző átvette a szociálpszichológia előfeltevéseit, annyiban észrevételeink erre is kiterjednek.

A szociálpszichológia természetesen valóságos jelenségeket kíván tanulmányozni (viselkedés csoportban; érintkezési módok és formák: interakció, kommunikáció, utánzás stb.; csoportstrukturalódás és csoportdinamika, szerepviselkedés, csoportközi viselkedés, tömegviselkedés stb.; illetve mindezek pszichikus oldala; vagy fordítva: a személyiség és a tartalmainak viselkedési oldala. Parigin ugyan használ olyan terminusokat is, mint a társadalom lelki élete, társadalmi lélektan,⁴ szociális hangulatok, tömegek akarata, sőt ezekhez hasonló — nyilvánvalóan metaforikus — szóhasználatú Marx- és Lenin-idézetekre is támaszkodik, a terminusok tartalmának azonban bizonyára a fentieket tartja.) Ezeket a jelenségeket azonban kiüresíti, tulajdonképpen teljesen eltekint történeti-tárgyi tartalmuktól, attól, hogy minden emberi tevékenység és viselkedés több értelemben is — mind motívumát, mind eszközét, mind célját tekintve — tárgyi tevékenység és viselkedés, akár jelzett, szimbolikus, akár fiktív tárgyakkal történik; attól, hogy e tárgyak az emberiség történetileg meghatározott és fejlődő termelőtevékenységében keletkeznek; és végül attól, hogy nem csupán holt technikát alkotnak, hanem alapdeterminánsként strukturalják terme-

lőik mindenféle viszonyát, és pedig éppen azért, hogy termelők nem csupán mint technikai-természeti minőséghez viszonyulnak hozzájuk. *A szociálpszichológia nem veszi figyelembe azt, hogy az általa vizsgált emberi viszonyok közül még a legközvetlenebbek is sokszorosan és bonyolultan közvetítettek, és hogy a közvetítő a lényegtelennek tekintett embertermelte tárgyi világ.* Ha viszont ez közvetítőként nem létezik, és általában az emberi viselkedés és pszichikum meghatározottsága szempontjából lényegtelen, akkor a kiüresedett jelenségekbe végső soron csak természeti, biológiai tartalmakat lehet helyezni — a vizsgált emberi viszonyok végső soron természeti meghatározottságúak. Persze csak végső soron, mert a szociálpszichológia nem dolgozik biológiai magyarázó elvekkel, sőt éppen a kifejezetten biológizáló pszichológiák tagadásának tartja magát, naturalizmusa csak implicit naturalizmus.

Úgy tűnik, hogy az ezektől az összefüggésektől való eltekintés teszi lehetővé, hogy a szociálpszichológia tárgyaiaként felvonultatott jelenségek megálljanak önmagukban, az önmeghatározottság és öntörvényűség látszatát kelteve, amely látszatra azután indokoltan épül egy önálló tudomány. Sőt e tudomány — végső tendenciájában és saját maga előtt sem feltétlenül bevallottan — *totális* társadalom-, pontosabban embertudomány: a társadalmi jelenségeket egyrészt az emberi lényeg meghatározottsága szempontjából közömbösekknek tekintti, másrészt elpszichologizálja őket, mégpedig azzal, hogy, mint mondtuk, az egyént és viszonyait önmagukban megalapozottaknak tartja, az egyén közvetlenül adott a számára s individualitása — bár szocializált — biológiai individualitás. Nagyon kérdéses tehát, hogy e tudomány kategóriái — a bennük rejlő szemlélet miatt — átértelmezés nélkül felhasználható-e egy marxista igényű tudományban vagy tudományágban. Az önálló jelenségek és az önálló tudomány látszatát megszüntetve azonban a szociálpszichológia leírásának bizonyul: a kérdéses jelenségek tevékenységi és viselkedési oldala feloldódik a társadalmi praxisban, amelyet különböző vonatkozásaiban különböző társadalomtudományok tanulmányoznak, pszichikus oldaluk pedig a pszichológia tárgyává válik. A kérdéses jelenségek egyrészt az egyének és különböző nagyságú és minőségű alakulataik társadalmi tevékenységének és viselkedésének

⁴ A szovjet irodalomban az общественная психология és a социальная психология terminusokkal egyaránt jelölik az un. társadalmi pszichikumot, tehát egy, a tudományos vizsgálatól függetlenül létező jelenséget és magát a tudományt. A magyarba is átvett terminus — a tartalmi kifogásoktól eltekintve — ellentmond a hagyományos magyar terminushasználatnak.

mozzanataivá, elemeivé vagy formáivá válnak, amelyeknek kategorizálása a pszichológia számára a tevékenység és viselkedés leírásában és elemzésében nélkülözhetetlen segítséget nyújt; másrészt pedig valóságos jelenségek, amelyek azonban természetesen valóságos összefüggéseikbe helyezendők. (A kicsoporttól a szerepig a különböző kategóriák nagyon szigorúan történeti és konkrét értelmezése például rendkívül gyümölcsözőnek tűnik mind szociológiái, mind pszichológiai szempontból; olyan, a szociálpszichológia által vizsgált jelenségek, mint divat, tömegviselkedés, presztízs, nagyon is valóságosak, és szintén haszonnal tanulmányozhatók mint az elidegenedés igen közvetlen megnyilvánulásai.) Amennyiben pedig a szociálpszichológia igazi pszichológiai jelenségeket tanulmányoz, annyiban elsőként realizál egy olyan *pszichológiát* a pszichológia történetében, amely — a jelzett, gyökérenesen hamis kiindulópontokkal és előfeltevésekkel — az egyént viszonyainak konkrét teljességében tanulmányozza, és ezáltal tárgyát, az egyén pszichikus aspektusát lehetőségében kimeríti. A szociálpszichológia mint pszichológia nem szorítkozik a pszichikum mintegy technikai oldalára, mint a pszichológia túlnyomó része, amely ezzel megteremtette a szociálpszichológia kialakulásához tudománytörténetileg szükséges indokokat és látszatokat. A marxista pszichológiában csak elméleti-metodológiai alapok (elsősorban Vigotszkij és továbbfejlesztői) és részeredmények vannak egy ilyen pszichológia kidolgozásához, amelyhez — természetesen átértelmezve — jelentős segítséget nyújthatnak a szociálpszichológia eredményei.

Parigin könyve nem győzte meg olvasóját a marxista szociálpszichológia önállóságáról, mert vagy kritikátlanul átvette a szociálpszichológia hiposztázált kategóriáit és ezekkel kívánta tudományát kifejteni, vagy pedig más tudományok hatáskörébe utalható problémákat tárgyalt (l. pl. a szemlélyiségről szóló fejezetet). Úgy tűnik, hogy a szociálpszichológiát mint önálló pszichológiai tudományt nem is lehet kifejteni. A szociálpszichológia mint pszichológiai tudomány ugyanis az ember társadalmiságának problémáját akarja pszichológiai konkrétsággal megoldani, és feltételezi, hogy ehhez a pszichológiától elkülönült és vele egyenrangú tudományra van szükség. De ezzel a pszichológiát — feltételezésének ellentmondva — önmagának csak alárendelni tudja, hiszen ha az egyén tevékenységének és viselkedésének pszichikus oldalát, vagyis a pszichikum *konkrét* teljességét a szociálpszichológia vizsgálja, akkor a pszichológiának csak az ettől való *absztrakciók* maradnak. Így a szociálpszichológia, most már a marxista igényű szociálpszichológia is, kiderítette, hogy a különbözőeknek ítélt tudományok egybeesnek, és így megsemmisítette önmagát, mert a pszichológia, legalábbis a marxista pszichológia, per definitionem az ember társadalmiságának (és történetiségének) pszichológiai problémáival foglalkozik. Ez persze — bármily szoros együttműködés fűzné is majd a pszichológiához — nem zárja ki egy marxista szociálpszichológia mint nem-pszichológiai tudomány lehetőségét, valóságát azonban magának e tudománynak kell igazolnia.

Helmich Dezső

Einstein gravitációs elméletének és a relativisztikus kozmológiának a filozófiai problémái ¹

1964-ben Kievbén — filozófusok és fizikusok részvételével — kongresszust tartottak Einstein gravitációs elméletének és a relativisztikus kozmológiának a filozófiai kérdéseiről. A kötet a kongresszus anyagát — mintegy negyven előadást, illetve hozzászólást — tartalmazza, nem jegyzőkönyv, hanem a résztvevők által írt cikkek formájában, témájuk szerint öt fejezetben csoportosítva.

Az első fejezet (*Általános problémák*) tulajdonképpen a kongresszust aktuálissá tevő kérdéseket foglalja össze két ukrán filozófus tolmácsolásában. Kopnyin elől-

járóban a klasszikus természetfilozófia túlhaladott voltának okait elemzi, majd leszögezi, hogy a dialektikus materializmus, lévén a szaktudományok általános módszere, feladatának csak akkor tud megfelelni, ha szakadatlanul általánosítja valamennyi szaktudomány új eredményét, s ennek alapján saját kategóriáit is tökéletesíti, továbbfejleszti. Kopnyin különösen aktualisnak tartja napjainkban e kategóriák továbbfejlesztését — annak ellenére, hogy a marxizmus klasszikusai igen sokat tettek e téren — mivel éppen Lenin kora óta az új természettudományi, főként fizikai

¹ *Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии*. Изд. „Наукова Думка“, Кив 1965. 328.

eredmények alapján gyökeresen megváltoztak a természetről szóló elképzeléseink, s a marxista filozófia nem tartott lépést a fejlődéssel.

Kopnyin szerint a társadalmi és tudományos fejlődés nem csupán a meglévő kategóriák tökéletesítését kívánja meg, hanem általánosabb kérdéseket is felvet. Például: létrejöhetnek-e új filozófiai kategóriák, melyek a korábbi filozófiákban nem léteztek? Az antik filozófiában kialakult kategóriák megőrizték-e tartalmukat? Milyen általános törvényszerűségeket mutat meg végbe a filozófiai kategóriák fejlődése? Stb. stb. Emellett az új szaktudományi eredmények általánosítása alapján új eszmék is keletkezhetnek, s így sor kerülhet a dialektikus materializmus elveinek fejlődésére is.

Ami a módosításra szoruló kategóriákat illeti, a szerző konkrétan is megjelöl néhányat. Ilyen például a véges és végtelen kategóriája, mely lényegében ma is a XVII—XVIII. század tudományának megfelelő formában létezik. Vagy például az anyag megjelenési formái és az anyag létezési formái, kategóriák, amelyek a korábbi filozófiákban jól elhatárolhatók voltak — korpuszkula, sugárzás; az anyag megjelenési formái (anyagfajták); tér és idő; az anyag létezési formái —, ma azonban a tudomány olyan kérdéseket vet fel, hogy például a gravitációs mező anyagi forma-e vagy az anyag létezési formája-e stb.

Kopnyin tanulmányának érdeme, hogy elismeri az új tudományos eredmények és a dialektikus materializmus kategóriái közötti ellentmondás lehetőségét, s ennek megoldását — alapvető tudományos felfedezések esetén — a kategóriák tartalmi továbbfejlesztésében vagy új kategóriák bevezetésében látja.

Míg Kopnyin általában beszélt a dialektikus materializmus kategóriái továbbfejlesztésének szükségességéről, addig Düslevüj az általános relativitáselmélettel kapcsolatos filozófiai problematika összefoglalására törekszik. E problémákat három csoportba osztja: *a*) az általános relativitáselmélet helye, jelentősége és szerepe a modern fizikai világképben, *b*) az általános relativitáselmélet-kutatás specialitásai (fogalmainak tartalma stb.); és végül *c*) az általános relativitáselmélet logikai struktúrája stb.

Az általános relativitáselmélet előtt a térről és az időről még a fizikán belül is filozófiai értelemben beszéltek. Ma már — különösen az elemirész fizika tér-idő viszonyai leírásának ösztönző hatására — többféle tér-időről beszélünk. A fizikai tér-idővel kapcsolatos alapvető felfogások: *a*) létezik sajátosan fizikai tér-idő (mely az

általános relativitáselmélet tárgya); *b*) a fizika különböző területein különböző tér-idők léteznek, amelyek egyenrangúak, *c*) a tér-idő nem önálló fizikai realitás, csupán az anyag metrikus tulajdonságainak tükröződése. A probléma filozófiai megítélésénél Düslevüj szerint alapvetően abból kell kiindulni, hogy a dialektikus materialista tér-idő felfogás nem támaszkodik egy konkrét (metrikus) tér-idő elképzelésre. Annak okát, hogy a tér-idő természetére vonatkozóan még többféle felfogás létezik, abban látja, hogy az általános relativitáselmélet igen szűk tapasztalati alapokra támaszkodik, és általában elszakad a tapasztalattól. Bár Düslevüj elismeri az igazság logikai kritériumait is a megismerésben — sőt a meglévő tapasztalatok és a logikai kritériumok alapján úgy véli, hogy Einstein elméletét előnyben kell részesíteni —, hangoztatja, hogy a tér-idő mibenlétének végleges megoldása elsősorban kísérleti kutatásokat igényel.

Düslevüj felhívja a figyelmet arra, hogy az általános relativitáselmélet tárgyának problémája nem az egyetlen filozófiai kérdés; ide tartozik a viszonylagosság problémája is. Lehetőséget lát arra, hogy az abszolút és viszonylagos az objektív mértekének tekintsük. Düslevüj foglalkozik még a fizikai fogalmak osztályozásával és az „elmélet” fogalom tartalmi kérdéseivel is.

A második fejezetben (*A gravitációs elmélet és a kozmológia alapjainak analízise*) főként fizikusok és csillagászok elemzik a napjainkig felvetődött gravitációs és kozmológiai elméleteket, illetve hipotéziseket, egyrészt a gravitációs mező anyagisága, másrészt a szóban forgó elméletek perspektívája szempontjából. A fejezet szerzői közül csupán Petrov foglalja expliciten állást amellett, hogy a gravitációs mező egy sajátos anyagfajta. Több szerző (Ivanyenko, Bogorodszkij) egy, a gravitációs kölcsönhatásnál is gyengébb kölcsönhatást tételez fel, amelynek következtében a gravitációs térben mozgó testek mozgása — ellentétben Einstein felfogásával — nem szabad mozgás, és amely kölcsönhatás felelős lehet a kombinált szimmetria törvény megsértéséért a K_2 mezon-szóródás esetén. Ivanyenko Kudrgelaidze nyomán fel is ír a gravitációra egy Klein—Gordon-egyenletet, melyet a kozmikus és a mikrovilág közötti egyik kapcsolatnak tekint. Ilyenfórmán tehát határozott törekvést látunk a kozmikus és az elemirész fizikai jelenségek konkrét összekapcsolására, esetleg egységes elméletbe foglalására. Mint a későbbi fejezetben látni fogjuk, a kérdés filozófiai kutatói nem mindig vonják le ennek a konklúziót, s filozófiai megfontolásokból egy ilyen egységes elmélet lehetősége ellen szólnak.

Figyelemreméltó, hogy az einsteini általános relativitáselmélettel kapcsolatban mennyire eltérő álláspontokat találhatunk. Bogorodszkij — aki az általános ekvivalencia elvének pozitív fizikai szerepét elismeri — nem tekinti az általános relativitáselméletet kozmológiai elméletnek, míg Unt ezzel ellentétben éppen azt próbálja igazolni, hogy az általános relativitáselmélet einsteini értelmezése nem mond ellent annak, hogy ezt az elméletet mint gravitációs elméletet értelmezzük. (Unt tehát Fok álláspontjával vitakozik.) A relativitáselmélet ilyen sokféle fizikai értelmezése a filozófiai következtetések levonásánál kétségtelenül óvatosságra int.

Filozófiai szempontból figyelemreméltó Unt felfogása az abszolút és relatív lényegét illetően. Szerinte abszolút az, ami a vonatkoztatási rendszer megváltozásánál változatlan marad (négyes intervallum, gyorsulás stb.), míg a relatív ennek az ellenkezője (sebesség, időtartama stb.). Kétségtelen, hogy az egyes kategóriák ilyen konkrét fizikai értelmezése rendelkezik bizonyos pozitív mozzanattal, de hiba lenne e kategóriák filozófiai tartalmát ily módon leszűkíteni. Ezért, úgy véljük, szükséges hangsúlyozni, hogy az Unt által ily módon definiált kategóriák — esetleges fizikai használtságuk ellenére — nem szükségképpen bírnak filozófiai általánossággal.

A könyv harmadik fejezetében (*Abszolút és viszonylagos*) főként az abszolút és relatív problémáját vizsgálják, különös tekintettel e kategóriák filozófiai jelentésének és konkrét fizikai megnyilvánulásainak viszonyára. Kiindulásul mindegyik szerző az abszolút és relatív tartalmi meghatározásával foglalkozik. Omeljanovszkij szerint abszolút az, ami önmagában létezik, míg a viszonylagos csupán más dolgokon keresztül létezik. A részletes kifejtés során természetesen Omeljanovszkij is hangsúlyozza, hogy valamely dolog abszolút vagy relatív volta maga is viszonylagos. Egy másik szerző, Parnjuk azonban e kategóriák viszonylagosságát már magába a meghatározásba beleveszi, amennyiben szerinte abszolút az, ami önállóan létezik egy adott dologhoz viszonyítva, míg a relatív éppen az adott dologgal való kölcsönhatásán keresztül létezik. Parnjuk egyúttal elveti azt a sokaknál megtalálható törekvést, hogy az abszolút és a relatív kategóriáját az állandóság és változékonyság fogalmával azonosítsák, hiszen minden dolog, kölcsönhatás, viszony, függetlenül attól, hogy abszolút-e vagy relatív, változik.

Ujemov szerint — aki az Omeljanovszkijéhoz hasonló meghatározást ad azzal kiegészítve, hogy a relatív és a subjektív

teljesen eltérő kategóriák, tehát ebben a vonatkozásban szembeszáll Düslevüj felfogásával, aki, mint láttuk, az abszolút és relatívot az objektivitás mértékének kívánta tekinteni — különbséget kell tenni az abszolút és relatív tartalma között attól függően, hogy magukra a dolgokra, a dolgok tulajdonságaira vagy a dolgok viszonyaira vonatkoztatjuk-e? Ezt láthatóan azzal a céllal teszi, hogy kihangsúlyozza a fizikai megismerésben újabban mutatkozó tendencia jelentőségét, mely szerint az elmélet fejlődése határozottan a dolgok relativizálásának irányába mutat, olyan értelemben, hogy nemcsak a dolgok tulajdonságai és viszonyai, de maguk a dolgok is viszonylagosak. Ebben a vonatkozásban bizonyos fókig ellentmond Parnjuknak, aki éppen e két kategória egységét emeli ki azzal, hogy a tulajdonságok és viszonyok relativitása ellenére maga a dolog bizonyos abszolút léttel bír. Példának az elektront említi, mely más elemi résszel szemben mint korpuszkula, a kristályrácossal szemben mint hullám viselkedik, de mindkét esetben elektron marad, amit belső meghatározottsága biztosít. Parnjuk általában is kimondja, hogy az abszolút nem más, mint a szükségszerűség egyik formája, mégpedig a belső szükségszerűség.

Ujemov gondolatát a dolgok relativizálásáról némileg konkrétábban tárgyalja Alexejev, aki a félig zárt világ és a környező tér közötti információcsere egyoldalúságát, illetve az egymástól teljesen függetlenül létező zárt világok lehetőségét elemezve arra a következtetésre jut, hogy a dolgok létezését is viszonylagosnak kell tekinteni, mivel egy dolog, mely az egyik zárt világban akár a közvetlen és aktív megfigyelés tárgya is lehet, egy másik zárt világból még passzívan sem figyelhető meg (a két világ között semmiféle információcsere nincs), így ott e dolog léteéről beszélni értelmetlen. Ezen állítása alátámasztására Engelsre hivatkozik, aki szerint ha egy dolgot nem tudunk felhasználni, az nem is létezik számunkra. Úgy véljük azonban, hogy Alexejev itt alapvető hibát vét, amikor a nekünk való létet azonosítja a léttel általában. Ilyen formájában Alexejev válasza a dolgok létezésének relativizálására nem más, mint a pozitivisták „megfigyelhetőség elvének” alkalmazása a kozmológiára.

A könyv negyedik fejezetében (*Tér, idő és gravitációs mező*) a filozófia szemszögéből vizsgálják egyrészt a gravitációs mező anyagosságának, másrészt a gravitációs mező és a tér-idő viszonyának kérdését. Sirokov — és a fejezet néhány más tanulmányának szerzője — abból indul ki, hogy nem szabad azonosítani az anyag filozófiai

fogalmát és az anyagiség fogalmát. Míg az előző vonatkozásában a lenini anyagmeghatározás alapján állnak, az utóbbinak fizikai kritériumát a tömeg és energia zérustól különböző voltában vélik megtalálni. Ha egy fizikai objektum esetén $m \neq 0$ és $E \neq 0$, vagy általánosabban, ha az energia-impulzus tenzor zérustól különbözik, akkor a szóban forgó objektum anyagi. Márpedig a gravitációs mező energia-impulzus viszonyait úgynevezett pszeudotenzor írja le, amely alkalmas vonatkoztatási rendszerben zérus is lehet. Így Sirokov szerint a gravitációs mező nem anyagfajta, hanem az anyag létezési formája.

Teljesen hasonló indokkal veti el Düslevűj is a gravitációs mező anyagfajta mivoltát, azzal a lényeges kiegészítéssel Sirokov álláspontjához képest, hogy a tér-időt nem egyszerűen az anyag létezési formájának tekinti, hanem a „viszonyok és sajátságok” kategóriába sorolja azzal, hogy ez a viszony, illetve sajátság minden dologra jellemző. Mind Sirokov, mind pedig Düslevűj összeegyeztethetőnek tartja a dialektikus materializmussal azt a felfogást is, hogy a gravitációs mező anyagfajta — ennek az állításnak a megalapozásához azonban igazolni kellene az anyagiség fenti kritériumainak teljesülését. Sirokovnak azonban az a véleménye, hogy a gravitációs mezőt anyagfajtnak tekintő felfogás nem egyeztethető össze az általános relativitáselmélettel.

Ellentétes álláspontot képvisel Petruszenkó, aki az anyagiségnek nem fizikai, hanem általánosabb kritériumaiból kiindulva (állandó minőségi átalakulás mind a forma, mind a tartalom vonatkozásában, ellentmondásosság, strukturáltság, inhomogenitás, objektivitás) arra a következtetésre jut, hogy a gravitációs mező az anyag egy sajátos fajtája. (Petruszenkó álláspontjának ismeretében csak korlátozott keretek között fogadható el Düslevűj állítása, hogy minden szovjet filozófus elismeri azt az engelsi tételt, mely szerint a tér és az idő az anyag létezési formái, s különbség csupán e tétel interpretációjában van, illetve abban, hogy milyen anyagoknak a létezési formái.)

Látható az elmondottak alapján, hogy a kérdés megtétele a választott anyagiségkritériumokon múlik. Úgy véljük, hogy a Sirokov-Düslevűj-féle felfogás perspektivikusabb, amennyiben tapasztalatilag eldönthető kritériumot ad; így felfogásuk alapján a gravitációs mező anyagiségének kérdése konkrétan eldönthető lesz a fizikai megismerés előrehaladtával. Természetesen lehetséges, hogy a megismerés előrehaladása az anyagiség más kritériumait hozza előtérbe, hiszen — amint azt Düslevűj részletesen elemzi tanulmányában — a történet

során már igen sokszor módosult ez a fogalom.

• Ami a kérdés másik részét illeti (a gravitációs mező és a tér-idő kapcsolata), különösen figyelemre méltó Aronov álláspontja, aki szerint a tér és idő ugyan az anyag létezési formái, de ez nem jelenti azt, hogy ugyanazon fizikai tér-idő fogalom, illetve sajátság érvényes a természet valamennyi területén. Aronov úgy véli, hogy a konkrét tér-idő sajátságok meghatározott alsó és felső korláttal bírnak (például az általános relativitáselmélet szerint a tér „kis méreteken” euklidészi, míg az elemirész fizikában a felső határ ilyen értelmű, vagyis a tér „nagy méreteken” euklidészi). Minden kölcsönhatástípushoz sajátos tér-idő tartozik, és Aronov a ma ismert fizikai kölcsönhatás típusokon túl feltételezi a kölcsönhatások — és ezzel együtt a tér-idő típusok — végtelen sokféleségét.

Annak ellenére, hogy a szóban forgó problémák végleges megoldását egyik hipotézis sem adja, ez a könyv, illetve az alapjául szolgáló kongresszus vitái világosan mutatják, hogy az új fizikai eredmények mennyire alapjaiban érintik filozófiai elképzeléseinket. Olyan filozófiai kategóriák újbóli megvitatása, illetve megfogalmazása vált kényszerítő szükségé, mint az anyagiség, a dolog, a viszony, a sajátság, a tér-idő, az anyag létezési módjai és létezési formái stb.

Sok vonatkozásban most telítődnek meg új, konkrét tudományos tartalommal a dialektikus materializmus azon kategóriái-amelyeket a klasszikusok ötven-száz évvel ezelőtt — kisebb részben a korabeli tudományos tények, nagyobb részben a tudomány fejlődése általános tendenciájának, perspektívájának zseniális felismerése alapján — hoztak létre. Ez a kongresszus — és különösen az anyagiség kritériumairól folyó vita — egyben azt is mutatja, hogy mennyi restanciája van még a dialektikus materialista filozófiának a természettudományi eredményekkel szemben; olyan alapvető kérdésben, mint az anyagiség kritériuma, sem nyújt egyértelmű kiinduló pontot.

A könyv utolsó fejezetéből (*Véges és végtelen*) két fontos kérdésre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik: a véges és végtelen problémája kapcsán azt a napjainkban igen általános problémát vizsgálják, hogy egyes, korábban egyértelműen filozófiaiak tekintett kategóriák ma egyre inkább konkrét fizikai tartalommal telítődnek. E kérdésben az ellenpólusokat legvilágosabban Szvigyerszkij, illetve Naan képviseli, amennyiben az előbbi szerint a világmindenség véges vagy végtelen volta csupán filozófiai probléma, míg Naan ezt első sorban fizikai kérdésnek tekinti abból kiindul-

va, hogy e kérdésben csakis egy tapasztalati-
lag megalapozott kozmológiai elmélet
dönthet. A másik probléma: azok a szerzők,
akik szerint a relativitáselmélet nem tekint-
hető kozmológiai elméletnek, egyebek kö-
zött azzal érvelnek, hogy ez — és talán
minden fizikai elmélet, minden fizikai
ismeretünk — lokális jellegű. Ez utóbbi
kérdéssel kapcsolatban, úgy véljük, hely-
telen tagadni az univerzális fizikai ítéletek
lehetőségét azon az alapon, hogy elmélete-
ink általában lokális jellegűek. Ha ugyanis
tagadjuk annak a lehetőségét, hogy a ta-
pasztalati megalapozott fizikai elméle-
tek logikai következtetést adhatnak az
anyagilag egészének természetére is,
úgy értelmetlenné válik a véges és végtelen
kérdése mint filozófiai probléma is; egy
olyan kérdésben, amely elvileg hozzáférhe-
tetlen — legalább a közvetett — tapasz-
talati ellenőrzés számára, természetesen a
filozófia sem dönthet. Bármilyen magas-
fokú is a filozófiai kategóriák, ítéletek
absztrakciós szintje, végső fokon az emberi
tapasztalat általánosításainak kell őket

tekintenünk. E szemléletmód feladása el-
kerülhetetlenül üres spekulációkhoz, idea-
lizmushoz vezet.

A fentiekben természetesen csupán
néhány fő kérdést érintettünk vázlatosan,
a könyv még igen sok részletproblémát tár-
gyal igen sokféle szempontból. A pusztá
felsorolás is igen hosszadalmas lenne. Össze-
foglalásul csupán azt kívánjuk megállapí-
tani, hogy a kievi gravitáció-kozmológia
konferencia igen magas színvonalon és igen
sokoldalúan elemezte korunk e döntő ter-
mészettudományi-filozófiai problémáját.
Ha nem is született egységesen elfogadható
megoldás, kétségtelen, hogy a kongresszus
hozzájárult a küszöbön álló alapvető fizikai
fordulat interpretálásának előkészítéséhez,
és szemléletesen mutatja, hogy korunkban
mennyire összefonódott az alapvető filozó-
fiai kérdések és a fizika alapproblémáinak
megoldása. Éppen ebből ered az is, hogy
a könyv meglehetősen nehéz olvasmány,
megértése a filozófiai jártasság mellett
komoly fizikai tudást is kíván.

Müller Antal